

УДК 372.48:81'373.21(045)

О.В. Шкарбуль,
викладач,
Херсонський
політехнічний
коледж Одеського
національного
політехнічного
університету

С.О. Дядченко,
студент,
Херсонський
політехнічний
коледж Одеського
національного
політехнічного
університету

ТОПОНІМІКА РІДНОГО КРАЮ

О.В. Шкарбуль, С.О. Дядченко.
Топоніміка рідного краю. У статті розкривається лексичне значення топонімів Херсонщини, зв'язок мовної одиниці з особливостями географічного розташування об'єкта, флорою та фауною Таврійського краю.

O.V. Shkarbul', S.O. D'yadchenko.
Native region's toponimic. The article describes the lexical meaning of the main geographical names of the Kherson region towns, villages and settlements, name's link with individuality of geograghic location, including flora and fauna of Tavriya region.

Вступ. Мова - стародавня форма спілкування людей та рушій прогресу. Виникнувши на багато тисячоліть раніше писемності, мова зберігає в собі запаси відомостей про життя людей не тільки в недавньому минулому, але й в стародавній археологічній епохи.

Кожна мова, давня чи сучасна, - це пам'ятник одного з народів, який жив колись на землі чи живе зараз. З цілої низки наук, які вивчають ті чи інші аспекти мови, особливий інтерес для краєзнавців представляє ономастика та її розділи - топоніміка і антропоніміка.

Ономастика - наука, яка вивчає власні імена, а історична ономастика вивчає історію власних імен. З одного боку, ця наука належить до лінгвістики, з іншого, - до історії. Історик шукає в ономастичному матеріалі відомості про певні аспекти минулого рідного краю. А філологів вона цікавить з точки зору розвитку мови.

Крім цього, в ряді пунктів ономастика тісно зливається і з географією, етнографією, соціологією. Об'єднує їх і матеріал досліджень - це власні назви. Історичний потенціал, який є в імені, знаходить своє відображення в тому, що воно багатьма нитками пов'язане з різноманітними сферами людської культури.

Епоха і рівень знань людства накладає свій відбиток на ім'я. В ономастиці історика-краєзнавця найбільше за все цікавить топоніміка та антропоніміка. Топоніміка - це наука про походження географічних назв (від грецьких слів "toros" - місце й "онума" - назва, найменування, ім'я), але топоніміка - поняття загальне.

В сукупності її значень існує своєрідна градація.

Топоніміка включає такі поняття:

- 1) гідроніми (назви річок, озер, колодязів і т.д.);
- 2) фоніми (назви курганів);
- 3) ойконіми (назви населених пунктів);
- 4) спелеоніми (назви печер, скельних навісів);
- 5) ороніми (назви хребтів, гір, долин, ярів, впадин і ущелин);
- 6) хороніми (назви країв і країн).

Велике значення має етимологія географічних назв, тобто пояснення їхнього походження, усвідомлення первинного змісту назви того чи іншого об'єкта. Будь-яка географічна назва має своє значення. І переважна більшість їх виникла стихійно, проте зовсім не випадково: беззмістовних топонімів немає. Топоніміку через це називають мовою землі. Їй довірили зберігати пам'ять про себе минулі епохи, зниклі народи і культури.

Розшифровка топонімів - справа непроста і потребує кропітких досліджень, праці з джерелами, консультацій з представниками різних наук, інакше помилка неминуча.

Саме така властивість топоніміки як науки привертає особливу увагу представників туристичної галузі.

Туризм у ХХ ст. він перетворився на феномен сучасної культури. Бажання пізнати інші народи набуває популярності серед усіх верств населення світу. Всесвітня туристична організація намагається створити єдину світову уніфіковану графічну інформаційну систему для туризму.

Туристичні фірми готові впроваджувати сучасні інформаційні технології, які здатні впродовж короткого періоду давати необхідну інформацію, зокрема про транспортні засоби, можливості житлово-готельного фонду, а також історію, культуру географічного регіону. Значення Інтернету й інших інтерактивних мультимедійних систем для розвитку сучасного туризму важко переоцінити. Адже в умовах нової інформаційної ери запити споживачів радикально змінилися. Вони вже не хочуть шукати необхідну туристичну інформацію у літературних джерелах, а розраховують на негайну відповідь із сучасного Інтернету.

Інформаційно-віртуальні туристичні ресурси - це банки даних про туристичні об'єкти (пам'ятки та пам'ятники, побут, звичаї народів, про історію території, про культуру, природу і населення), набір і вартість туристичних послуг, існуюча інфраструктура, подані й доступні у цифровому або електронному вигляді, отриману туристами безпосередньо під час подорожі, у процесі підготовки до неї чи після подорожі.

У цьому ракурсі топоніміка є джерелом отримання інформації про географічні об'єкти, але не лише як наукові одиниці, а як символи, в яких виражена поетична душа народу, його радощі і печалі.

Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження – означає отримати важливу інформацію про край: його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо. У давнину люди не розрізняли загальних і власних назв. Освоюючи нові місця, людина пізнавала нові річки, джерела, озерця чи гори, які чимось відрізнялися від уже відомих. Виникала потреба в їх розрізненні. Так народжувалися власні назви, або топоніми.

Матеріал і результати дослідження: Топонімічна система Херсонщини надзвичайно багата і розгалужена.

Херсонська область розташована на Півдні України у степовій зоні по обидва береги Дніпра. Також її територію омивають Чорне й Азовське море, а також Сиваш (Гниле море). Заснована Херсонська область 30 березня 1944 року.

До її складу входять 18 адміністративних районів, 3 обласних міста (Херсон, Каховка, Нова Каховка) та 6 міст районного значення (Берислав, Генічеськ, Гола Пристань, Скадовськ, Таврійськ, Цюрупинськ), 30 селищ міського типу, 708 сіл.

Відомості про Херсонщину з'являються ще за античних часів у працях батька історії Геродота під назвою Тарія, Таврійський край. Ця назва проіснувала до 1918 року.

Таврида (Таврія) – це грецька антична назва Кримського півострова, яка походить від племен таврів, які, за свідченнями Геродота, жили в горах, у передгір'ях і на узбережжі Таврики (Криму). Походження назви племен таврів не ясне. Дехто відносить їх до індійських племен. Стародавні греки виводили назву від грецького бики; у них існував міф про походження цього народу від бика. Проте це міфологічне тлумачення. Інші дослідники вважають, що найбільш імовірно тлумачення назви в розумінні «ті, що живуть в горах, горяни». У XVIII ст. назва відновлена в Росії, при цьому Кримський півострів називали Тавридою, а південну частину теперішньої Херсонської обл. – Таврією.

Херсон - місто, обласний центр, який розташований на правому березі Дніпра. Засноване в 1778 році князем Потьомкіним на місці російського укріплення Олександрівського шанцю як суднобудівна верф і фортеця. За тодішньою «модою» названий на честь давньогрецького міста Херсонеса-Таврійського, який у древній Русі носив старослов'янську назву Херьсон. В середні віки вживається топонім – Херсон, у русичів – Корсунь, у тюрків – Сари Кермен («Руда фортеця»).

Херсонес - мис на південному-заході Кримського півострова. Назва від грецького chersonesos - «півострів», «берег».

Херсонес-Таврійський (Херсонесос) – місто-державка, що існувала в стародавні часи неподалік від сучасного Севастополя. Засноване на місці не-

ликого поселення в 422-421 роках до н. е. переселенцями з малоазійського міста Гераклеї. Грецьке *Chersonesos* означає «півострів, берег».

Міста районного значення, які є супутниками Херсона, засновані або одночасно з ним, або пізніше.

Деякі міста мають навіть більш давню історію, але відомі під іншою назвою. Наприклад, Цюрупинськ, він з 1784 по 1802 роки мав назву Дніпровськ, до 1928 року – Олешки. Виникло в 1784 року на місці руського літописного м. Олешье, відомого ще з 1084 року. Звідси колишня назва Олешки. Сучасна назва з 1928 року пов'язана з іменем одного з керівників колишньої Радянської держави О.Д.Цюрупи, який вважається засновником «продуктової диктатури».

Цюрупинськ відомий завдяки Олешківським піскам (колишнє Олешпня) – територія на Лівобережжі Дніпра, неподалік від впадіння його у Дніпровський лиман, вкрита піщаними та супіщаними ґрунтами. В минулому тут росли ліси, про які згадує давньогрецький історик Геродот у V ст. до н. е. Від поширення в цих лісах вільхи (ольхи) походить давньоруська назва Олешье в розумінні «вільховий ліс». Звідси й виводять теперішню назву.

Берислав також відзначається давньою історією. Це місто розташоване на правому березі Каховського водосховища. Засноване на початку XV ст. як литовська фортеця і державна митниця під назвою «Вітовта митниця». У 1450 році його захопили татари, а пізніше (1475 року) – турки, які збудували тут фортецю Кизикермен (Кизькермен) – «Дівоча фортеця», що мала загороджувати запорожцям шлях до Чорного моря. Фортеця була також одним з найбільших невільничих ринків. У 1695 році її захопило російсько-українське військо. 1774 року землі між Південним Бугом і Дніпром були приєднані до Росії, і в 1784 році Кизикермен перейменовано в Берислав на честь взятої, здобутої слави – «бери славу».

Лише на кілька десятиліть молодшими від Херсона є міста Каховка, Генічеськ, Скадовськ, Гола Пристань, хоча як поселення вони відомі в історії України за іншими назвами.

Місто Каховка розташоване на лівому березі Дніпра в зоні Каховського водосховища, засноване 1791 року на місці зруйнованої турецької фортеці Іслам-Кермен «Свята фортеця», збудованої 1492 року. Сучасна назва походить від прізвища російського генерала В.В. Нечуй-Каховського, якому після розгрому турків і татар у Криму (XVIII ст.) було «пожаловано» землі в Придніпров'ї, де він заснував слободу Каховка. Назва утворилася за допомогою суф. -к(а) від основи Кахов-. Від Каховки названо Каховське водосховище.

Генічеськ (колишнє Генічі, Єнічі, Усть-Азовськ) розташований на узбережжі Утлюцького лиману Азовського моря і протоки Тонкої, яка з'єднує лиман із Сивашем. На сучасному етапі це відомий «дитячий» курорт. На початку Генічеськ був великим портом. Виник 1784 року при видобуванні кухонної солі. Назва від татарського — «тонкий», походить від назви прото-

ки Тонкої. Звідси ж назва Генічеського озера, яке знаходиться за 12 км на південь від м. Генічеська. Назва утворена від старої форми топоніма Єніче > Генічі + суф. -ськ.

Гола Пристань (колишнє Голий Перевіз) розташована на р. Конка, ліва притока Дніпра. Перші відомості відносяться до 1786 року. Колись через Голий Перевіз запорожці та чумаки возили сіль з Ягорлицьких соляних промислів. Місцевість була гола, без будь-якої рослинності, без жителів. Звідси й назва. У кінці XVIII ст. тут почали поселятися кріпаки-втікачі з Полтавщини, Київщини, Чернігівщини. Згодом була побудована пристань, після чого іменникова частина складного топоніма — поселення, що тут виросло, одержало сучасну назву. Назву міста перейняло від озера Голопристанське, розташоване неподалік.

Скадовськ (колишнє Джарилгацький порт, Алі-Агак) розташований на березі Джарилгацької затоки. Чорного моря. Звідси стара назва. Засноване 1894 року на місці невеликого рибальського селища Алі-Агак на землі поміщика Скадовського. Сьогодні Скадовськ є частиною Золотого узбережжя Херсонщини, курортне містечко.

Завдяки господарській діяльності людини в часи Радянського союзу з'явилися міста Нова Каховка і Таврійськ. Порівняно з Цюрупинськом або Бериславом це зовсім юні міста, історія яких створюється нами.

Нова Каховка - місто на лівому березі Каховського водосховища. Засноване 1951 року. Виросло на місці с. Джерельного (засноване 1891 року) у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС. Назва від м. Каховка, на відміну від неї Нова. Джерельне - назва за чисті води джерел, що били з прибережних скель.

Місто Таврійськ виникло на місці компактно розташованих селищ «Плодове», «Східне» та «Залізничників», будівництво яких було пов'язано зі спорудженням Каховської ГЕС ім. Непорожнього, м. Нова Каховка, Північно - Кримського каналу та зрошенням південних районів України і північних районів Криму. 2-го березня 1983 року Указом Президії Верховної ради УРСР новому населеному пункту Херсонської області присвоєно найменування "Таврійськ" (від слова Таврія).

Цікавість у туристів Херсон викликає не лише давньою і багатою історією, а і те, що він є курортним містом завдяки Чорному, Азовському морю та Дніпрові. Поняття-назви річок, озер, морів мають давню історію.

Чим більші річки, тим довше зберігалися їхні назви. Цікаво, що чим довшою була річка і чим більше народів жило на її берегах, тим більше назв мали окремі частини річища. Так Дніпро мав різні назви: Борисфен - Бористен, Данапріс - Данапер, Славута - Слаутич. Найдавніша з писемних назв Борисфен (Бористен) згадується Геродотом (V ст. до н. е.), Птоломеем (II ст.). Ця назва з іранського означає «широке місце».

Назва Данапер походить з скіфського періоду і має значення «глибока ріка», а Славутич виводять від давньоруського словутич, похідне від слов'ян «знаменитий». Про походження сучасної назви Дніпро існує кілька гіпотез. Одні її виводять від скіфсько-балканського «Ріка-задня» в розумінні «дальня ріка» при тлумаченні назви Дністра як «ближня ріка» (по відношенню до р. Істр, нині Дунай).

Більшість вчених у своїх дослідженнях назву Дніпро виводять з найдавніше зафіксованих варіантів Danapris/Danaper. Згодом дослов'янський гідронім трансформувалася на слов'янський Дніпро.

Перлиною Таврійського краю є Золоте узбережжя, яке формує Чорне й Азовське море.

Назва Чорного моря походить з глибокої давнини, найбільш відомою є іранська форма Ахшаена («темні»), яка запозичена давніми греками у перекладній формі - Понтас Мелос («Черне море») або Аксейнос – «негостинне». Пізніше із розвитком грецьких колоній на березі Чорного моря воно отримало назву Евксейнос (Понт Евксинський) – «гостинне». Розповсюдженою теорією, що пояснює наявність прикметника «чорне» у назві моря, є східна традиція позначати кольором країни світу. Чорним кольором позначали північні території, тобто Чорне море – це «північне море», а Червоне море – «південне море». З XV - XVI ст. застосовувалася назва Руське море.

Азовське море у різних народів мало різні назви. В античну епоху його називали Тамарунда, на мові меотів й інди, які заселяли прибережну територію, означало «мати моря». Дослівно ж цю назву виводять як «годувальниця Чорного моря». Стародавні греки називали його Меотійським озером, або Меотидою від назви племені меоти. Римляни море називали «Меотійське болото», слов'яни – Сурозьким і Синім; араби – Бар-ель-Азов «темносине море». Від останньої деякі дослідники виводять сучасну назву. За іншою версією, більш вірогідною, від назви м. Азова, що виникло приблизно у III ст. до н. е. в гирлі Дону як місто-колонія Танаїс. У східних джерелах на початку XIV ст. воно зазначене під назвою «кінець, гирло». У татар було ще відоме під назвою, яка складалася з слова «уста (Дону)», «море». Звідси давньоруські назви Озарське, Азавське.

Сиваш (Гниле море) – затока на Заході Азовського моря, відокремлюється від нього вузькою довгою косою – Арабатською стрілкою. Найдавніший опис Сиваша знаходимо у творах давньогрецького географа й історика Страбона, давньоримського ученого Плінія Старшого, який називав його озером Бук. Слово «сиваші» тюркського походження. Воно означає «западина, затока, лагуна». Термін співзвучний з іншим тюркським словом «прилипати», «прилипчивість». Назва Гниле море дана за неприємний запах сірководню, який утворюється внаслідок гниття органічних решток. Іноді термін «сиваш» перекладають з тюркського як «грязь».

Висновки. Основне значення і головне призначення географічної назви – фіксація місця на поверхні Землі.

Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження – означає отримати важливу інформацію про минуле свого краю: його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо.

Топоніміка відображає не лише географічне середовище, а й ставлення суспільства до нього.

На численних прикладах топонімів Херсонщини переконуємося, наскільки географічні назви пов'язані з особливостями місцевості, відображають її характер, при тому не лише у фізичному, а й економіко-географічному плані.

Таким чином, топонім – це соціальне явище, яке не просто відображає властивості об'єкта, а подає уявлення про даний об'єкт, розкриваючи особливості колишньої матеріальної і духовної культури населення.

У мовознавстві географічні назви нерідко служать єдиним свідченням давно зниклих мов, а, складаючи частину мовного багатства народу, дозволяють виявити важливі факти історичної фонетики, граматики, словотворення.

Цим топоніміка дуже важлива для історичної географії та інших географічних дисциплін, з точки зору яких вона давно вже є джерелом наукової інформації та допоміжною географічною дисципліною.

Зважаючи на вищесказане, топоніміка, хоча і спирається на закони мови, тісно пов'язана з природою, населенням і господарством території, тому широкому розумінні є розділом географічної науки.

Література

1. Мальська М. П. Країнознавство: теорія та практика. Підручник [Текст] / Мальська М. П., Антонюк Н. В., Занько Ю. С., Ганич Н. М. – К.: Центр учбової літерат., 2012. – 528с.

2. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. [Текст] / За ред. проф. Ф. Д. Заставного. - К.: Знання, 2006. - 575с.

3. Топонімічний словник України [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://www.toponymic-dictionary.in.ua/>.

4. Янко М.Т. Гомін землі: Загадки топоніміки: Для середнього та старшого шкільного віку [Текст]. — К.: Веселка, 2000. — 128с.